

Ўлкада XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб чор Россиясининг мустамлакачилик, улуг давлатчилик, шовинистик сиёсати маҳаллий аҳолининг миллий озодлик ҳаракатлари бошланишига асосий сабаб бўлди.

Тарихий манбаларда, архив ҳужжатларида чор Россияси кўшинларининг Ўрта Осиё ҳудудига кириб келиши билан, унга қарши халқ озодлик ҳаракатлари бошланганлиги ва бу чор ҳукуматининг ағдарилишига, қолаверса мустиқликка эришганимизга қадар давом этганлиги ҳақидаги маълумотлар берилади. Бу маълумотлар асосида Ўрта Осиё халқларининг қоризмга қарши олиб борган қуйидаги энг йирик ва оммавий тус олган курашларини қайд қилишимиз мумкин: 1837-1846 йилларда Султон Кенесарин раҳбар-лигидаги, кейинчалик Бухоро амирлигининг, Шахрисабз беклигидаги ҳаракатлар, 1871 йилда Эшон Эшмуҳаммад бошчилигида Сирдарё вилоятидаги чиқишлар; 1871 йилдаги Фарғонада Етимхон кўзғолони; 1872 йилда Чирчиқдаги исёнлар, 1873-76 йиллар Кўкондаги Пўлатхон кўзғолони; 1892 йилдаги Тошкент кўзғолони; 1898 йилдаги Андижонда Дукчи Эшон кўзғолони; 1899 йилдаги Сирдарё вилоятидаги ҳаракатлар, 1916 йилдаги Жиззах кўзғолони ва бошқалар.

XIX аср 70-йиллар бошларидаги Фарғонадаги халқ ҳаракатларини алоҳида қайд этиш лозим. 1868 йилда Кауфман билан сулҳ шартномаси тузиб, Кўкон хонлигининг қатта ҳудудларини Россия ихтиёрига берган ва Россия ҳукмронлигини тан олган Ху-доёрхон сиёсатидан нафакат оддий халқ, балки йирик ер эгалари ҳам норози эдилар. Кўкон хонлигида элчи ва жосус вазифасини бажарган полковник Шауфус маълумот-ларига қараганда норози беклар тепасида Абдурахмон офтобачи турган. 1872 йилда хон сиёсатига қарши халқ ҳаракати айниқса кучайди. Бундан фойдаланган Аб-дурахмон офтобачи ўз таниши мулла Исхок Хасан ўғлини қирғизлар орасида Пўлат-хон номи билан кўзғолон кўтаришга ундайди ва ўзи ҳам бу ҳаракатга қўшилади. 1873 йилда бошланган бу кўзғолонда оддий халқ, дехқонлар, ҳунармандлар фаол иштирок этдилар ва бу ҳаракат бутун Фарғона водийси бўйлаб ёйилди. Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек бошчилигидаги хон кўшинлари ҳам кўзғолончиларни қўллаб-қувватладилар. Бу воқеадан кўрқиб кетган Худоёрхон рус ҳокимиятидан бошпана сўраб, Тошкентга қочди. Кўкон тахтига унинг ўғли Насриддинбек (1875-76) хон қилиб кўтарилди.

Кўзғолончилар қелишувига биноан эса Пўлатхон хон этиб сайланиши керак эди. Насриддинбекнинг хонликка кўтарилиши ва унинг ҳам руслар билан қелишув сиёсати олиб бориши, кўзгонлочилар ўртасида норозилик келтириб чиқарди. Натижада Марғилон, Наманган, Андижон ҳудудларида Пўлатхон тарафдорлари ерларни қам-бағалларга бўлиб бериб, хон сиёсатига қарши чиқдилар. Кўкон хонлигининг русларга қаршли бўлган ерларида ҳам норозилик чиқишлари авж ола бошлади. Бу рус ҳуку-мати хавотирга солиб қўйди ва Кауфман Кўкон хонлигини тугатиш тўғрисида под-шонинг розилигини сўраб, илтимоснома жўнатди. Кўкон хонлиги ҳудудига эса Скобе-лев бошчилигида ҳарбий жазо отряди қиритилди. Бу вақтда Насриддинхон ҳокимият-дан четлаштирилиб, водийда Пўлатхоннинг мавқеи ошиб кетган эди. Ҳарбий жихатдан устун бўлган рус кўшинлари кўзғолончи-ларни тезда мағлубият-га учратди. Пўлатхон кўшинлари ҳаракатининг иккинчи босқичи 1875 йили Оханга-рон, Телов, Пскент ва Тошкентда бўлиб ўтган ҳаракатларни ўз ичига олади. Бу ҳаракатларда қаттиқ зарбага учраган кўзғолончилар 1876 йили Андижонда, Олой водий-сида курашни давом эттирдилар. Аммо ҳарбий жихатдан қучлар тенг эмас эди. 1876 йил 1 мартда

Пўлатхон тутиб олиниб Маргилонда осиб ўлдирилди. Бошка кўзголон-чилар ҳам каттик жазоланди. Подшонинг буйруғи билан Кўкон хонлиги тугатилиб, Фаргона вилояти ташкил этилди.

Фаргона водийсида бўлиб ўтган 70-80-йиллардаги халк ҳаракатларида Курбонжон додхох, Етимхон, Дарвишхон тўра, Ёкуббек бошчилигидаги кўзголонларни алоҳида кайд қилишимиз зарур. Курбонжон додхох рус кўшинларига қарши курашда шарқ аёлларининг қаҳрамонлигини, жасоратини намоён этди. Манбаларнинг маълумот бе-ришича, генерал Скобелев сулх тузиш учун майор Ионовни Курбонжон додхох хузу-рига жўнатади. Аммо Курбонжон додхох майорни қабул қилмай факат ўз мавқеи би-лан тенг бўлган саркарда билангина музокаралар олиб бориши мумкинлигини билди-ради. Чорасиз қолган рус генерали Скобелев у билан сулх тузишга ва уни «Олой ма-ликаси», деб тан олишга мажбур бўлди. Курбонжон додхохнинг набиралари 1898 йилги миллий озодлик кўзголонидида ҳам фаол қатнашганлар Рус амалдорлари доимо Олой маликасида хайиқишган. Шунинг учун губернаторлар унинг олдида тез-тез ке-либ туришган. 1901 йилда Россия империяси Курбонжонга императрицанинг совғаси-ни шахсан топширган. Курбонжон додхох 1907 йилда Ўшда 96 ёшида вафот этган.

Ўрта Осиё халқларининг мустамлакачиларга қарши курашида Ёкуббек ва у бошқарган Ёттишаҳар давлати (1865-1877) ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунки улар Кўкон, Бухоро, Хива ватанпарварларининг рус босқинчиларига қарши курашларида ёрдам бериб туришган. Шу сабабли Туркистондаги сўнгги мустанкил давлатни тугатиш Россия учун кечиктирилмас вазифа бўлиб қолди. 1877 йил 22 июнда рус кўшинининг ўулжага бостириб қириши шу мақсадни амалга оширишга қаратилган эди. Амир Ёкуббекнинг тўсатдан вафот этиши Ёттишаҳар давлати кўшинининг мағлубиятга уч-рашига сабаб бўлди. Оқмақит, Чимкент, Тошкент мудофааларини ташкил қилишда жонбозлик кўрсатган Ёкуббек Туркистон озодлиги учун кураш йўлида жон бахшида этган қаҳрамонларимиздан биридир.

1878 йили Мингтепада чоризмнинг сиёсий- иқтисодий зулмига қарши Етимхон бош-чилигидаги ғалаён кўтарилди. Бундай ғалаён 1879 йилда Фаргона вилоятида ҳам содир бўлди. Бу кўзголонлар қуч билан бостирилса ҳам аҳолининг қаҳр-ғазабидан ҳавфсира-ган Фаргона вилояти губернатори ғайри-қонуний солиқ йиғувчиларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

1889-1890 йилларда Фаргона водийси ва Тошкент ҳудудларида кўплаб халқ ҳара-катлари, қуроли тўқнашувлар бўлиб ўтди. Шулардан бири Дарвешхон кўзголонидир. Андижон уездининг Кўргонтепа волостида юқори табақага мансуб бўлган ватанпар-вар Дарвешхон кўшин тўплашга қиришди. У мустамлакачилик тузумига қарши очикдан-очик қуроли кўзголонга тайёргарлик кўрди, аммо Фаргона вилояти ҳарбий маъмурлари қатта қуч юбориб Дарвешхон қучларини тор-мор этди, унинг ёрдамчиси Мўминбой ушлаб олиниб, дорға осилди.

1892 йилги кўзголон кўплаб тарихий адабиётларда рус ҳукуматини ўлканинг бир қанча шаҳарларида вабо қасали тарқалишининг олдини олиш учун Тошкент шаҳрида қўрилган чора-тадбирларига қарши кўтарилган кўзголон деб таърифланган бўлса-да, аслида бу кўзголон чор Россиясининг ўлкада кўп йиллар давомида олиб борган мус-тамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган эди.

Рус ҳукуматининг вабони олдини олиш учун қўрган чора-тадбирлари давомида маҳаллий аҳолининг диний эътиқодлари, урф-одатлари ҳисобга олинмаганлиги на-тижасида сабр қосади тўлган халқ оммасининг норозилиги қучайди. Натижада бу кўзголонда Тошкент

шаҳри аҳолисининг барча катламлари иштирок этди. Маҳаллий аҳолининг миллий-маданий анъаналарига ҳос диний байрам «Қурбон ҳайит» куни бошланган бу кўзғолон, тезда чор аскарлари томонидан бостирилиб, кўзғолончилар-дан 8 киши дорга осиб ўлдирилишга, 15 кишини 2 йил муддат билан маҳбуслар рота-сига юборилишига, 2 кишини олти ойдан камок жазосини ўташга ҳукм қилишди. Ле-кин чор Россияси дунё матбуотчилари олдида бу жазолар шов-шувга сабаб бўлиши-дан чўчиб, ўлим жазони умрбод сургун билан алмаштирди. Бу кўзғолон Тошкент шаҳрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг акс садоси бутун Туркистон ўлкаси бўй-лаб тарқалди.

XIX аср охирида Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши ўлка халқлари-нинг миллий озодлик ҳаракатининг яна бир ёрқин намунаси 1898 йил май ойида Ан-дижонда бўлиб ўтган Дукчи Эшон кўзғолони орқали намоён бўлди. Бу кўзғолон раҳбари Мухаммадали Эшон ўз даврининг обрўли, диний ва дунёвий илмлардан бо-хабар, давр сиёсатини тўғри тушунган шахс эди. У ўз муридлари ва ҳамфикрлари би-лан босқинчиларнинг халққа қарши олиб бораётган зулмкор сиёсатини қоралар ва бунга қарши ҳар қандай ҳаракатни маъқуллаб эди.

Дукчи Эшон Мингтепа қишлоғидан туриб Фарғона шаҳарлари ва қирғиз ерларида-ги мустамлакачилардан норози аҳолини бирлаштириш ва бу зулмни ағдариб ташлаш учун ҳаракат бошлади. Кўзғолон олиб бориш усуллари-дан беҳабарлик, бирликнинг йўқлиги, уюлмаганлик, қурол-аслаҳа ва моддий базанинг етишмаслиги кўзғолоннинг тезда мағлубиятга учрашига сабаб бўлди, айниқса кўзғолоннинг қелишилган муддат-дан олдин бошланиши, ҳаракат мағлубиятининг асосий сабабларидан бири бўлди. Кўзғолон бостирилиб, унинг раҳбарлари қаттиқ жазоланди. Кўзғолон натижасида Фарғона вилоятида ва бутун Туркистон генерал-губернаторлигида ҳарбий полиция режими қучайтирилди.

XX аср бошларига қелиб Россиядаги ижтимоий, сиёсий вазият Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ўлка ҳудудида демократик-инқилобий ҳаракатлар авж ола бош-лади. Бу ҳаракатларни биз нафақат рус аҳолиси орасида, балки маҳаллий меҳнатқашлар орасида ҳам кузатамиз.

Туркистон ўлкаси ҳудудида темир йўлларнинг қурилиши, завод ва фабрикаларнинг ишга туширилиши Россия марказига кўплаб ўлка бойликларини чиқиб кетишини осонлаштирди. Бу жараён маҳаллий аҳоли аҳолини янада огирлашувига сабаб бўл-ди. Туркистон ўлкаси ҳудудида дехконлар галаёнлари, норозилик чиқишлари ортиб борди. Россиянинг 1914 йилда бошлаган биринчи жаҳон урушига тортилиши натижасида маҳаллий халқдан олинган солиқлар миқдори ошиб борди. Туркистон ўлкаси ҳуду-дида ерсиз дехконларнинг сони кўпайди. Чор ҳукуматининг 1916 йил 25 июнда «Уруш бораётган жойларда мудофаа ва ҳарбий иншоотларни қуриш, шунингдек, давлат му-дофааси учун зарур бўлган жамики бошқа ишларни бажариш учун рус бўлмаган аҳолининг эркак қисмини жалб этиш тўғрисидаги» фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга мувофиқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларидан 19-43 ёшгача бўлган 250 мин-гдан зиёд эркак аҳоли фронт ортидаги ишларга (мардикорликка) қақриладиган бўлди. Мардикорликка кетадиганлар уч ойда қайтиб қелишлари ва бунгача уларнинг ои-лалари ҳукумат томонидан таъминланиши ваъда қилинди. Рўйхатга олиш давомида амалдорлар бойлик орттириш пайида бўлишиб, бойларнинг болаларини пул эвазига рўйхатга қиритишмади. Бу халқ норозилигининг ортиб боришига сабаб бўлди. 1916 йил июл ойидан маҳаллий аҳолининг кўзғолони бошланди. 4 июл куни Хўжандда, 5 июл Самарқанд вилоятида, 9 июл куни Қўқон уездида, 10 июл куни Марғилонда, 11 июлда

Самарканд ва Тошкентда мардикорликка олишга қарши кўзғолонлар бошланди. 1916 йил 18 июлда бутун Туркистон ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинди.

1916 йилдаги ҳаракатларнинг энг кучайган нуқтаси 13 июл куни бошланган Жиззах кўзғолони бўлди. Жиззахдаги кўзғолонга Назирхўжа Абдусалом ўғли, Абдурахмон Жевачи каби халқ йўлбошчилари бошчилик қилиб, аҳолини мустақил беклик тузишга чақирдилар. Кўзғолон давомида темир йўл бекатлари, кўприклар вайрон қилинган. Жиззахнинг янги шаҳарига етиб келган полковник Афанасьевнинг жазо отряди кўзғолончилардан енгилди. Шундан кейин Туркистон генерал-губернатори юборган полковник Иванов бошчилигидаги катта ҳарбий кучларга эга бўлган жазо отряди кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Чор қўшинлари билан сўнгги тўқнашув 1916 йил 21 июлда Қилич қишлоғида бўлиб ўтди. Мингга яқин киши ҳибсга олиниб, жазоланди. 1916 йилги кўзғолон ҳукмрон синфларнинг зулмига қарши қаратилган халқ кўзғолони эди. Кўзғолонни ҳаракатга келтирган асосий куч дехқонлар ва ҳунар-манд камбағаллар бўлди.

Кўзғолончиларни маҳаллий зиёлилар, рухонийларнинг бир қисми қўллаб-қувватлади. Кўзғолон бостирилгач, унинг йўлбошчилари жазога тортилиб, ўлимга маҳкум этилди. Жами 51 киши қатл этилди, 168 киши сургун қилинди, 128 киши қамалди, 228 киши турли жазо хизматларига сафарбар этилди. 1916 йилги кўзғолон бутун мустамлакачилик давомида Туркистондаги энг қудратли ва уюшган кўзғолон бўлди.